

УДК 159.922:316.64:165.242.2(477)

Ю.М. ДМИТРІЄНКО, канд. філос. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ: ВІТЧИЗНЯНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХІХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Ключові слова: правова свідомість, наукові дослідження

Актуальність наукової статті зумовлена, перш за все, теоретичною та практичною значущістю питань, пов'язаних із вивченням процесу формування правосвідомості українського суспільства. В даний час Україна вступила в епоху кардинальних державно-політичних і соціально-економічних перетворень, які вимагають активного використання знань про «правосвідомість як форму українського державотворення» (П.І. Новгородцев, І.О. Ільїн, Г.В. Гегель, М.І. Козюбра, В.О. Чефранов, В.О. Тацій, Л.В. Петрова та ін.). Проблема формування вітчизняної правосвідомості в трактуванні юристів другої половини ХІХ - початку ХХ століття в українській та зарубіжній літературі не знайшла необхідної уваги, вона ж є найважливішою для перехідного правотворення та правозастосування, коли правова свідомість є самим механізмом правового регулювання суспільних відносин. Зазначена проблема безпосередньо пов'язана з державною програмою Київського національного університету ім. Т. Шевченка «Формування механізму адаптації українського законодавства у галузі захисту прав і свобод громадян до законодавства Європейського Союзу на період з 2006 по 2010 рр.».

У науковій юридичній літературі дореволюційного періоду є чимало робіт, в яких тією чи іншою мірою розглядалися проблеми формування правосвідомості. Серед них праці С.С. Алексеєва, М.О. Бердяєва,

П.Г. Виноградова, М.Ф. Владимирського-Буданова, Ю.С. Гамбарова, А.Д. Градовського, О.Я. Єфіменко, І.О. Ільїна, Б.О. Кістяківського, Ф.Ф. Кокошкіна, М.М. Коркунова, С.А. Котляревського, І.В. Михайловського, С.А. Муромцева, П.І. Новгородцева, Н.І. Палієнка, С.В. Пахмана, Л.І. Петражицького, В.С. Соловйова, П.А. Сорокіна, Є.М. Трубецького, В.М. Хвостова, Б.М. Чичеріна, Г.Ф. Шершеневича, В.Г. Щеглова, Е.І. Якушкіна, Н.Н. Яроша та ін. Проте в дореволюційній історіографії не було узагальнюючих робіт, присвячених проблемам правосвідомості, немає їх й зараз в українській. Окресливши проблеми формування та дослідження української правосвідомості за дореволюційного періоду, здійснені видними представниками юридичної науки, необхідно їх переосмислити, зробити нове прочитання, з урахуванням завдань, що зараз стоять перед Україною та суспільством.

Тому метою статті є проведення історико-правового порівняльного аналізу досліджень вітчизняних юристів кінця ХІХ - початку ХХ століть, присвячених теоретичним аспектам правосвідомості, національним зокрема. Так, завданнями роботи є: 1. Визначити основні ідеї вітчизняних юристів кінця ХІХ - початку ХХ століття стосовно суті, структури та місця правосвідомості в системі правового регулювання. 2. Виявити соціально-економічні, політичні та духовно-культурні передумови та чинники, що суттєво впливають на формування та історичний розвиток правосвідомості в Україні. 3. Визначити основні історичні етапи в дослідженні правосвідомості вітчизняними дореволюційними (1917 р.) юристами. 4. Розкрити основний зміст правового поняття «українська правова свідомість». Новизна статті полягає в тому, що в ній вперше в українському історико-правовому контексті висвітлені основні ідеї вітчизняних юристів кінця ХІХ - початку ХХ століття стосовно суті, структури та місця правосвідомості в системі правового регулювання в контексті найваж-

лівіших соціально-економічних, політичних та духовно-культурних передумов та чинників, визначені основні історичні етапи в дослідженні правосвідомості вітчизняними до-революційними (1917 р.) юристами, розкрито основний зміст поняття «українська правова свідомість».

Сучасна позитивна юридична наука у теоретичному відношенні ідентифікує правосвідомість як одну з форм свідомості людини і суспільства поряд із політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією. Проте в ній відсутнє загально-визначене визначення даної категорії. Хоча в правосвідомості будь-якого суспільства, як вже нами раніше неодноразово наголошувалося в попередніх роботах, наприклад [1], можуть існувати елементи, що презентують інтереси всього людства як загальнолюдські її структурні елементи, вони не є та не можуть бути за умов особливо перехідного українського суспільства надбанням всіх його членів.

Будь-яке суспільство за суттю своєю іноді повною¹, іноді певною² мірою конфліктне або ні, протиставлене загальнолюдському, не дивлячись на те, вони намагаються розвитково рухатись до формування або цивілізованої підтримки у власному правовому соціумі типових загальнолюдських цінностей, вимог і потреб, побудованих за світовими стандарта-

¹ Нетрадиційні суспільства, що мають кризовий цикл соціальної активності національної правової свідомості, слабку ментальну базу національного світосприйняття, розвиваються у напрямку до традиційних, світових, формуючи власну ментальну основу правового світосприйняття як вторинні суб'єкти світового правового простору.

² Традиційні суспільства, що мають некризовий цикл соціальної активності національної правової свідомості, становляться як такі у світі набагато раніше за нетрадиційних, сформувавши давно власні особливі національні ознаки, побудовані на специфіці давнього ментального правосвітосприйняття як первинні суб'єкти світового правового простору, до яких намагаються розвинути будь-які нетрадиційні суспільства як соціальні змісти нових нетрадиційних держав, за зразком посттоталітарних.

ми конкретних історичних або сучасних світових суспільств, які як правило, сформовані, за більшості випадків та за рідкими винятками, за національними ознаками. Саме тому правосвідомість, як правило, ніколи в історії не виступала єдиною для всього суспільства. Вона завжди обмежена парадигмою конкретно-історичного світоправосприйняття, мислення та правового відбиття цієї дійсності тими правовими суб'єктами, що живуть у цій дійсності та можуть її змінювати, бо не можна змінювати нормативно-правові акти та минулу правову дійсність у минулому сучасним правознавцям, вони можуть тільки ці акти та цю дійсність оцінювати та брати з них уроки. Тому будь-яка правова свідомість є завжди конкретно-історичною, може ідентифікуватись у конкретно-історичному циклі її соціальної активності, який презентує певний хронологічний його початок – наявний правовий стан, та закінчення - цільовий правовий стан (або у певному хронологічному періоді її становлення та розвитку).

Українська правова свідомість за ознаками родової та правової природи може функціонувати як родова правова (кризовий цикл соціальної активності у нетрадиційному суспільстві, має абсолютну самостійність, є механізмом правового регулювання перехідних нестабільних суспільних відносин за перехідного правостановлення, коли нове статичне право активно формується та повноцінно не виконує власні функції) та видова правова (не кризовий – низький, середній, високий, найвищий цикл соціальної активності у традиційному суспільстві, має відносну самостійність, не є механізмом правового регулювання неперехідних стабільних суспільних відносин, коли статичне право сформоване та повноцінно виконує власні функції) природа.

Будь-яка правосвідомість може у практичній площині будь-яких правовідносин функціонувати тільки як національна, мати назву за назвою пріоритетної нації, домінуючого етносу або назву будь-якої іншої спільноти

національної країни, що генерує національну та правову ідею. Будь-який конкретно-історичний цикл соціальної активності правової свідомості розвивається за певними конкретно-історичними властивостями. Останні максимально ідентифіковані та сформовані як пріоритетні за домінантною формою правової свідомості. Домінантна форма української правосвідомості формується у межах інтелектуальних і техніко-технологічних можливостей та перспектив тільки цього, а не іншого, конкретно-історичного періоду її становлення та розвитку, визначених актуальними правовими інтересами. Актуальні правові інтереси у широкій державницькій площині виробляють масові первинні суб'єкт національної правової свідомості (фізичні особи) – виробники похідних форм правової свідомості для її інших суб'єктів, котрі характерні для корінної більшості населення-титульної нації-титульного етносу. Саме ці масові первинні суб'єкти національної правової свідомості є пріоритетними представниками певної нації, певного етносу, певного народу, що утворюють корінну більшість населення певної країни, титульну націю, або іншу більшість населення, домінантна національність котрих може не співпадати з національністю корінного населення чи титульної нації чи етносу, які або мають реальну представницьку державну владу, або на це претендують. Саме ці масові суб'єкти правової свідомості формують та розвивають пріоритетні властивості масової правової свідомості як національної свідомості на ґрунті національної ідеї як родової правової природи, котра є такою до правової ідеї як видової правової природи. Ці властивості правової свідомості як типово національної стають назавжди найістотнішими ідейно-світоглядними надбаннями корінного населення країни-титульної нації-іншої більшості населення, які істотно впливають на регулятивне формування актуального нормативного поля суспільних відносин. Говорячи про назву правової свідомості (українська, російська

та будь-яка інша правова свідомість), ми маємо на увазі її назву як назву національної правової свідомості, тобто назву тієї пріоритетної нації, того домінантного етносу, того народу, які сформували відповідну назву корінного населення, титульної нації, іншої більшості населення країни, а останнє виробило масову-колективну-індивідуальну національну правову свідомість.

Ось тому різні спроби ідентифікації істинної природи правової свідомості є спробами визначення її національної природи як пріоритетної, істотної та безапеляційної, у контексті співвіднесення загальнолюдського та національного у її структурно-системній, перш за все, структурній побудові. Акцентуючи далі увагу на тому, що правосвідомість є результатом виникнення соціальної потреби в правовому регулюванні конкретно-історичних взаємин між людьми, що вона виражає правові інтереси тієї або іншої соціальної спільності, необхідно відзначити, що це є перша характеристика правосвідомості. Другою є та, що правосвідомість як форма суспільної свідомості має свій предмет та конкретно-історичні межі віддзеркалення. У юридичній літературі висловлюються, в основному, дві точки зору у питанні про предмет віддзеркалення правосвідомості. Одні автори, такі як В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзон, до предмету пріоритетного віддзеркалення правосвідомості відносять правовідносини, інші, І.Є. Фарбер, Д.А. Потопейко, дають ширше тлумачення: вони включають туди й суспільні відносини. Але у зв'язку з тим, що правосвідомість є завжди конкретно-історичним явищем та феноменом правової дійсності, то вона, як закономірно детермінована різними чинниками, умовами та обставинами правового, соціального, економічного, демографічного та іншого розуміння цієї конкретно-історичної дійсності, котрі формують різні пріоритети у становленні та розвитку цієї дійсності, розуміння цієї дійсності та її подальшої перспективи, потребує певних змін її конкретно-

історичні професійні кваліфікації та дефініції за змінами цієї конкретно-історичної дійсності як родовими правовими до видової правової природи правосвідомості.

За нашим підходом, в основі котрого цілепокладені підходи В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзона, І.Є. Фарбера, Д.А. Потопейка до визначення предмету правосвідомості, правосвідомість, у котрій пріоритетним предметом відзеркалення дійсності є суто правові відносини, врегульовані правовими нормами (В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзона), викладеними у прямих нормах законів та підзаконних актів, маючих першоджерелами різні (різномірні, однорідні) основи писемного права, що законодавчо охороняється державою та її інститутами, інституціями, є *законосвідомістю*. Іншими словами говорячи – це *позитивна правосвідомість або правосвідомість, що має форму позитивної правосвідомості*), котра суто ідеологічно, усереднено характеризує *законослухняну людину як громадянина, як правило, без постановки питання про правову природу законів та чинної законодавчої бази у цілому тощо з боку будь-кого* [2]. Суспільні відносини, які регулюються як нормами чинного права (І.Є. Фарбер, Д.А. Потопейко), так й нормами моралі, звичаєвого права, нормами звичаєвої правосвідомості, яка *передуює звичаєвому праву*, та мають першоосновою як неписемне, так й писемне право), що, як правило, не охороняється державою, її інститутами, інституціями, є *власне правовою свідомістю як такою*. У середовищі правосвідомості існує *законосвідомість як видове правове явище*. *Правова свідомість більшою мірою не ідеологічно, а ментально характеризує нормативно-правовий світогляд громадянина, перш за все, як людину*. *Людина з її вторинними (духовними, етичними, естетичними, нематеріальними) нефізичними, нефізіологічними вимогами та потребами, за умов мінімального задоволення первинних фізичних і фізіологічних потреб з боку держави, є законослухняною (за умов домінанти у її поведін-*

кових актах чинних норм закону), що має не кризовий цикл соціальної активності правової свідомості, характерний для людини як громадянина. *Людина з її первинними фізичними, фізіологічними вимогами та потребами, за умов їх мінімального незадоволення з боку держави (наприклад, людина працює, їй не виплачують кошти, або платять платню, яка не може задовільними її мінімальні життєві потреби, працювати на двох, трьох основних роботах не дозволяє чинна база трудового законодавства, або пенсія нижче прожиткового рівня, а працювати людина вже не може та ін.), може бути не законослухняною (за умов відсутності домінанти у її поведінкових актах чинних норм закону, які вона може вважати не правовими), та може мати при цьому кризовий цикл соціальної активності власної правової свідомості як функціонально пріоритетний, характерний більш для людини, ніж громадянина*.

Суть правової свідомості, таким чином, як такої, максимально виявляється у її як типово національній, що характеризує максимально ідентифікований певний вид (тип, форму) правовідносин (їх спадкоємність, типові форми, змісти, правову культуру), які якісно характеризують відповідний однорідний вид (пріоритетний конкретно-історичний тип, форму) предметів правовідносин як істотних предметів правосвідомості. Він має завжди цивілізаційні, морально персоніфіковані форми правового відбиття дійсності, виявляється пріоритетно за тими характеристиками правової реальності, які презентують пріоритетні кожній епосі та для кожної конкретно-історичної епосі становлення та розвитку української правосвідомості її домінантні національні (родова правова природа-загальнолюдські правові цінності) та правові (видова правова природа-національні правові цінності) архетипи та артефакти. В цьому відношенні набуває актуальності структурний підхід до аналізу правової свідомості, котрий висвітлює пріоритетні для кожної перехідної

епохи її структурні властивості, виходячи з найпоширенішого розподілу правової свідомості на два глобальних структурних елементи: правову психологію (первинна правова природа правосвідомості) та правову ідеологію (вторинна правова природа правосвідомості).

Структурний підхід до дослідження проблеми правосвідомості припускає виявлення специфіки правосвідомості не тільки як особливого елементу в структурі суспільної свідомості (свідомості), але й його власної внутрішньої структури та взаємодії окремих її елементів. Структура правосвідомості - *це система взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємодіючих компонентів, що забезпечують цілісність, в першу чергу системну, правосвідомості, її розвиток і функціонування.* Правові погляди та правові відчуття як структурні елементи правосвідомості можуть бути вичленені та розглянуті окремо один від одного тільки в науковому плані, для зручності дослідження. За змістом структура правосвідомості складається з правової психології та правової ідеології. У юридичній літературі питання про роль ідеології в структурі правосвідомості вирішується неоднозначно. Переважає погляд на правову ідеологію як доміную в суспільній правосвідомості. *До активних елементів суспільної правосвідомості правову ідеологію зараховує С.С. Алексєєв. У носіїв суспільної та групової правосвідомості немає здатності до самостійного віддзеркалення дійсності, немає того органу, за допомогою якого здійснюється чуттєве пізнання, раціональне мислення, оскільки суспільна правосвідомість, хоча й має надособистісний правовий стан, але не володіє єдиним надіндивідуальним мозком, як єдиним матеріальним органом формування колективної правової свідомості та пізнання.*

Розглянувши основні структурні елементи правосвідомості, необхідно з'ясувати, якими ж були витoki формування правосвідомості як типово національної в Україні. *Вперше*

об'єктом прискіпливого спеціального дослідження з боку вчених правознавців вітчизняна правосвідомість стала в другій половині XIX століття, до зазначеного часу нами істотних досліджень правосвідомості у світі не виявлено. Реформа 1861 р. викликала небувалий раніше інтерес до свого народу, народного побуту, свідомості та правосвідомості [3]. Деякі видатні вітчизняні юристи рубежу XIX-XX століть включали правосвідомість в поняття «право». Так Н.І. Палієнко розглядав право як єдність норми та правосвідомості, Ф.Ф. Кокошкін розумів право як сукупність норми, інтересу та правосвідомості, С.А. Котляревській - як сукупність норми та правосвідомості [4, с.20]. На початку XX століття відомий юрист В.М. Хвостов відмітив, що «хоча сучасні держави володіють значними засобами для того, щоб примушувати членів суспільства підкорятися рішенням органів влади, проте, правосвідомість є величиною, з якою не можна не рахуватись» [5, с.2].

Необхідно відзначити, що причини поглибленого вивчення правосвідомості та проблем, пов'язаних з її формуванням зараз, як і сто років тому, практично однакові. По-перше, як і зараз, так і на рубежі XIX-XX століть правовий інфантилізм, негативне відношення до правоохоронних і судових органів, суперечність між правосвідомістю громадян та нормами позитивного права - характерні проблеми для обох епох. По-друге, на рубежі XIX-XX століть, як і на рубежі XX-XXI століть, в Україні триває правова перебудова. По-третє, кодифікування українського законодавства продовжується. Проекти нових законодавчих актів активно обговорюються в пресі. Але зараз, як і сто років тому, ситуації - аналогічні. Більшість сучасних юристів та діячів, як і вітчизняних юристів рубежу XIX-XX століть, приходять до висновку про тісний взаємовплив законів і правосвідомості. В зв'язку з цим активно масується, як і раніше, питання про чинники, що впливають на фор-

мування правосвідомості як форми актуального державотворення.

Наукове вивчення української правосвідомості та чинників, пов'язаних з її формуванням, за проведеними дослідженнями, активно розпочалося приблизно з 1861 року та триває по теперішній час [1-41]. Цей період можна розподілити на такі основні етапи: 1) 1861-1904 рр. - період, коли вітчизняним юристами широко вивчалася правосвідомість, аналізувалася її природа, структура та суть; 2) 1904-1917 рр. - період, коли учені, у русі дослідження правосвідомості відзначали її кризовий стан, що виявлявся у превалюванні етичних норм над правовими (звичка жити «за совістю», а не «згідно із законом»), правовому нігілізмі, консерватизмі та ін. 3) 1917-1976 рр. – період, коли радянські вчені досліджували правосвідомість як суспільну форму свідомості; 4) 1976-1990 рр. – період, коли радянські вчені досліджували правосвідомість як суспільну та соціальну, з домінантою останньої (або як «різновид соціального відбиття» (В.О. Чефранов); 5) 1991-1996 рр. – період, коли затверджувався пріоритетним напрямом дослідження української правосвідомості як національної, посттоталітарної, перехідної, монархічно цілеспрямованої (за типово монархічною цілеспрямованістю правосвідомості колишнього президента України Л.Д. Кучми: його боротьба за жорстоку централізацію влади та ін.); 6) 1996-2004 рр. – українська правосвідомість досліджується як постперехідна, маргінальна (девіантна, перехідна, ілюзорна) монархічно-республіканська; 7) з 2004 року до теперішнього часу українська правосвідомість вивчається як девіантна (маргінальна, ілюзорна, перехідна), але демократичного, республіканського спрямування, що визволяється від маргінальних властивостей, формується цілісна теорія та історія української правової свідомості.

В період 1861-1904 рр. активно проводилася широка програма з вивчення народних правових звичаїв – основ звичаєвої, народної

української правосвідомості, в яких повною мірою відбивалася правосвідомість народу. Так, О.Я. Єфіменко, історик права та етнограф, перша жінка, що отримала ступінь доктора історії, у своїй роботі «Дослідження народного життя» підкреслювала, що «Звичаєве право є результатом впливу всіх різних соціальних і економічних чинників, *ідентифікованих спочатку у звичаєвій правосвідомості*, хоча потім саме звичайне право поступово стає соціальним фактором» [6, с.58] - додамо, зі з'явленням активного писемного права, - та тим самим, продовжувала вона, - «Законодавець ніколи не може ігнорувати звичаєве право» [6, с.48]. За вказаний період склалися сотні анкет і питань, розроблялися спеціальні програми зі збирання та вивчення народних правових звичаїв. Серед таких цінних джерел інформації про правосвідомість тодішньої правової дійсності – сама бібліографія Є.І. Якушина. У 1878-1879 роках у середовищі Московського, Київського та Санкт-Петербурзького юридичних громадських кіл були сформовані особливі комісії, метою діяльності яких була розробка програм для збору народних, правових, господарських звичаїв і дослідження відношення народу до права. 14.05.1879 року ці комісії були перетворені в комісію з розробки звичаєвого (звичайного, традиційного) права. Перед юридичними громадськими, науковими та правовими спільнотами були поставлені завдання, розв'язання яких повинне було сприяти дослідженню «закону у зв'язку з потребами життя» [7-8], у процесі чого активно формувалась сама правова свідомість як теоретична та правова реалія права, свідомості, дійсності.

Одне з найглобальніших завдань майбутнього для юристів-теоретиків було сформульоване Н. Тоцьким, який вважав, що «необхідно створити теорію права, яка сформує етико-юридичне виправдання рівноцінності суспільної правосвідомості нормативному факту закону» [9-11]. Після вивчення народної правосвідомості більшість комітетів дій-

шли висновку, що необхідне: 1. Сприяти переходу сільських суспільств до подвірного і хуторського володіння, надавши можливість окремим селянам виділити свої наділи з громадського землекористування для повної згоди і миру. 2. Усунути відособленість селян у правах цивільних і особистих, зокрема - в порядку управління та в судах [11, с.34]. У ході вивчення народної правосвідомості, деякі дослідники дійшли дуже цікавих, можливо, небезпечних висновків відносно розбіжності вітчизняної і світової правосвідомості [11-13]. Але О.Я. Єфіменко відзначає, що суб'єктивізм у правосвідомості не є показником низького ступеня розвитку суспільства. Темі правосвідомості вітчизняними юристами на рубежі XIX-XX століть приділялося чимало уваги. За цього періоду питання поняття правосвідомості, її суть, структура, елементи, а також проблеми існування та співвіднесення індивідуальної, колективної та суспільної правосвідомості були широко обговорювані та дискусійними [14-16].

Видатний професор Л.Й. Петражицький не давав чіткого визначення правосвідомості, але розподіляючи право на дві складові (позитивне та інтуїтивне право), фактично ідентифікував позитивну та інтуїтивну (природну) форму правової свідомості, не називаючи їх. Позитивна правова свідомість – це емоційне переживання, які містять в собі чіткі уявлення нормативних фактів» [17-18]. М.М. Коркунов відзначав неминучість певного роздвоєння права та правосвідомості: юридичним нормам, презентованим у законодавстві, судовій практиці, протиставляється суб'єктивна правосвідомість, що вільно розвивається [19, с.17]. Юридичний досвід не може існувати у вигляді тільки законодавчих актів, без суб'єктивної правосвідомості [20-21]. Під правосвідомістю М.М. Коркунов розумів сукупність думок про право, виділяючи декілька такі її види: «З одного боку, окремі дії осіб засуджуються, з погляду згоди або незгоди з чинним правом, з іншого боку, саме

чинне право потребує обговорення з погляду більш загальних принципів» [2, с.5-6].

Б.О. Кистяківський - один із небагатьох дореволюційних вчених, який приділяв увагу проблемі дослідження тих причинних співвідношень, які викликають необхідність існування права, генерованого як статичний розвиток процесуально-правових норм, сформованих у різних формах правового усвідомлення дійсності [2, с.48]. *Під правом розумілася не сукупність юридичних норм, а сукупність юридичних відносин, нормативно усвідомлених* [23, с.383]. Правосвідомість Б.О. Кистяківський розуміє як «думки та душевні переживання, викликані всіма пов'язаними з правом поняттями» [24, с.67]. Необхідно відзначити, що *Б.О. Кистяківський включає в поняття правосвідомості тільки переживання, пов'язані з віддзеркаленням правової дійсності*. Відомий радянський вчений І.Є. Фарбер, нотуючи про співвіднесення правової психології та ідеології в правосвідомості, підкреслював, що «обидві ці частини, визначаючись суспільним буттям, взаємодіють, доповнюють одна одну, не існують одна без іншої» [25, с.29]. Г.Ф. Шершеневич основними елементами правосвідомості вважав звичку та схильності, які у свою чергу розподіляв на успадковані та засвоєні [26, с.36]. Почуття совісті вчений також вважав елементом правосвідомості [27, с.18-19]. Г.Ф. Шершеневич *був першим вітчизняним вченим, що приділив увагу дослідженню питання про спадкове наслідування звички дотримувати закон* [28-29]. Абсолютно іншу думку з даного питання мали О. Єфіменко та К. Качаровський. Вони вважали, що у народі є тільки громадська правосвідомість [30, с.12]. У свою чергу, вітчизняний юрист В.М. Хвостов писав, що ідеї, почуття, як елементи правосвідомості зовсім не визначаються тими економічними відносинами, які склалися в народі [31, с.39-40]. Юристи рубежу століть приділяли увагу ідеям, як важливим елементам правосвідомості, але на той же час кожен по-своєму розміщу-

вав ці ж самі різні ідеї в понятті правосвідомості [31, с.45].

Відомий вітчизняний правознавець П.І. Новгородцев, вслід за Хвостовим далі підмічає, що «мабуть, найяскравішим прикладом постійного та незаперечного для довершеної культурної правосвідомості як елементу в праві є права особи, які за нового часу отримали характерну назву невідчужуваних прав» [32, с.19]. Отже, розмірковуючи про істинну суть правосвідомості, наступний її дослідник Є.М. Трубецкий включив до структури правосвідомості всього одну, за його думкою, вирішальну ідею - ідею природного права [33, с.15-16], Г.Ф. Шершеневич - ідею справедливості та ідею правильної побудови правової системи [34, с.26], С.В. Пахман - ідеї добра та свободи [35, с.34], В.М. Хвостов - ідеї гармонійного узгодження вимог, потреб і запитів особи та суспільства [36, с.57]. Але слід додати, що в деякому розумінні П.І. Новгородцев заперечує В.М. Хвостову: «Не гармонія правосвідомості, а свобода нескінченного розвитку - ось, що є тут виразом прагнення до ідеалу» [37, с.23].

Значний внесок в розробку теорії правосвідомості вніс Іван Олександрович Ільїн. Ільїн фактично продовжив лінію Новгородцева, розвиваючи в теоретичному плані те, що було досліджене та описане останнім в історичному плані. У правосвідомості, за ідеями Ільїна, створюється сенс нормативно-правового пізнання не тільки зі «знання» та «мислення», але й з волі, людської душі, людського інстинкту. *Правове життя розглядалося ним разом з релігією, філософією, наукою, як вид духовної роботи* [3, с.29]. У роботах Ільїна відсутнє єдине універсальне визначення правосвідомості. Він давав декілька визначень правосвідомості за різними підставами, з різних точок зору, у тому числі вперше здійснив її розподіл на республіканську та монархічну. У роботі І.О. Ільїна «Про монархію та республіку» розглядається наступна теза: правосвідомість - це «певна духовна дисциплінова-

ність інстинкту, яка викликає в ньому живе відчуття відповідальності, та повідомляє йому відоме відчуття міри у всіх соціальних виявах людини» [38-40]. Проаналізувавши переконання вітчизняних дореволюційних юристів на правосвідомість, можна зробити висновок, що юристи рубежу століть суттєво вивчали різні структурні елементи та сутнісні характеристики правосвідомості.

Таким чином, вітчизняні юристи рубежу століть більше досліджували емоційну, психологічну частину правосвідомості, вважаючи її більш суттєвою, первиною, за відношенням до правової ідеології. Щодо індивідуальності та спільності правосвідомості дореволюційні юристи дотримувалися трьох точок зору: 1. Перша група юристів розглядала правосвідомість як результат індивідуальної свідомості. 2. Друга - тільки як колективного розуму. 3. Третя відзначала в структурі правосвідомості як індивідуальну, так й суспільну суть. Гадаємо, що подальші дослідження у зазначеному напрямку суттєво допоможуть виявити інші істотні властивості української правової свідомості – як типово національної, як оптимальної форми українського перехідного державотворення та актуального правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієнко Ю. М. Правова природа традиційних і нетрадиційних сучасних суспільств у контексті девіантної правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Актуальні проблеми держави і права. - 2002. - Вип. 15. - С. 158-166.
2. Дмитрієнко Ю. М. Українська законсвідомість – проблема чи панацея? (витоки, тенденції, перспективи) / Ю. М. Дмитрієнко // Нова парадигма. - 2006. - Вип. 60. – С. 92-116.
3. Юридическая наука: комплексный подход // Советское государство и право. - 1985. - № 8. - С. 5.
4. Корпєв В. И. Буржуазно-либеральная

- государственно-правовая мысль в России 1905-1917 гг. : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. И. Корпеев. - М., 1988. - 26 с.
5. Хвостов В. М. Общественная мысль и политические партии / В. М. Хвостов. - М. : Соха, 1906. - 225 с.
6. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. - М. : Вертепъ, 1884. - 241 с.
7. Муромцев С. А. Статьи и языки / Муромцев С. А. - М. : Зоря, 1910. - 127 с.
8. Муромцев С. А. Статьи и языки / С. А. Муромцев. - М., 1914. - Вып. 4. - 258 с.
9. Тоцкий Н. Кризис в науке государственного права / Н. Тоцкий. - СПб. : Вехи, 1915. - 320 с.
10. Риттих А. А. Крестьянский правопорядок. Собрание трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России / А. А. Риттих. - СПб. : Плугъ, 1904. - 98 с.
11. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. - М. : Изд-во «Рашид и К», 1884. - 247 с.
12. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. - М., 1884. - 120 с.
13. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. - М., 1886 - 214 с.
14. Михайловский И. В. Очерки философии права / И. В. Михайловский. - Томск: Изд-во «Томсон и К», 1914. - 123 с.
15. Михайловский И. В. Очерки философии права // И. В. Михайловский. - Томск : Изд-во «Томсон и К», 1915. - 157 с.
16. Михайловский И. В. Очерки философии права // И. В. Михайловский. - Томск : Изд-во «Томсон и К», 1916. - 180 с.
17. Петражицкий Л. И. Теория права и правоверность / Л. И. Петражицкий. - М. : Единорог, 1900. - 220 с.
18. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией моральности / Л. И. Петражицкий. - СПб. : Лань. 1898. - 158 с.
19. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. - СПб. : Лань, 1909. - 424 с.
20. Государственная Дума. - Стенографический отчет за 1909 год. Часть 3. - СПб., 1909. - 587 с.
21. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. - СПб. : Лань, 1910. - 547 с.
22. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Вопросы права. - 1911. - Кн. 8. - 145 с.
23. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Вопросы права. - 1911. - Кн. 9. - 177 с.
24. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право / Б. А. Кистяковский. - М. : Патрон, 1916. - 546 с.
25. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. - М. : Юрид. лит., 1963. - 235 с.
26. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. - М. : Визитъ, 1910. - 114 с.
27. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. - М., 1911. - 243 с.
28. Шершеневич Г. Ф. О чувстве законности / Г. Ф. Шершеневич. - Казань : Типография «Мамед и К», 1867. - 109 с.
29. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. - М., 1914. - С. 296-297.
30. Качаровский К. Народное право / К. Качаровский. - М. : Трудъ, 1906. - 139 с.
31. Хвостов В. М. Общая теория права / В. М. Хвостов. - М. : Серпъ, 1908. - 155 с.
32. Новгородцев П. И. Произведения / П. И. Новгородцев. - М. : Паритет, 2007. - 483 с.
33. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой ; отв. ред. В. П. Сальников и др. ; сост. А.П. Альбов. - СПб. : Юрид. ин-т, 1998. - 247 с.
34. Шершеневич Г. Ф. О чувстве законности / Г. Ф. Шершеневич. - Казань, 1867. - 247 с.
35. Пахман С. В. О современном движении в науке права / С. В. Пахман. - СПб., 1882. - 245 с.

36. Хвостов В. М. Общая теория права / В. М. Хвостов. - М. : Серпъ, 1909. - 124 с.
37. Новгородцев П. И. Произведения / П. И. Новгородцев. - М. : Паритет, 2009. - 354 с.
38. Ильин И. А. Основные задачи правоведения в России / И. А. Ильин. - Смоленск : Орел, 1995. - 258 с.
39. Ильин И. А. Собр. соч. В 10-ти томах. Т. 4 / И. А. Ильин. - М. : Юристъ, 2007. - 250 с.
40. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. - М. : Юристъ, 1993. - 89 с.
41. Ильин И. А. Собр. соч. В 10-ти томах: Т. 7 / И. А. Ильин. - М. : Юристъ, 2009. - 145 с.

Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 120–129 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09dumdpс.pdf>

Досліджуються актуальні питання становлення та розвитку наукового розуміння вітчизняної української правової свідомості як такого в контексті формування конкретно-історичних підходів до різноаспектного його вивчення, правовій дійсності.

Дмитриенко Ю.Н. Украинское правовое сознание: отечественные исследования XIX ст. - начала XX столетий

Исследуются актуальные вопросы становления и развития научного понимания отечественного украинского правового сознания как такого в контексте формирования конкретно-исторических подходов к разноаспектному его изучению, правовой действительности.

Dmitrienko JU.N. Ukrainian Legal Consciousness: Domestic Researches XIX - the Beginnings XX Centuries

The pressing questions of becoming and development of the scientific understanding of domestic Ukrainian legal consciousness are probed as such in the context of forming of the fittings to study legal reality.

Форум права